

נסים ליאון, המצנפת והדגל: לאומיות שכנגד בחרדיות המזרחית. ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 2016. 160 עמ'.

מנחם פרידמן

לפנינו ספר קצר למדי אך רב־איכות, המבקש לתאר ולהסביר את התפתחותה של ש"ס כמפלגה דתית־פוליטית, אך לא פחות מכך, ואולי זה חידושו העיקרי, כתנועה חברתית־דתית. מלכתחילה הייתה ש"ס יצירה מובהקת של חברת הלומדים של בני תורה מזרחים, שחשו שהם מוקצים מחמת מוצא – "כמו שיש מוקצים מחמת מיאוס, כך הספרדים מוקצים מחמת מוצא..." (עמ' 69–70). כך סברו מי שרצו להידמות אליהם כל כך – בני התורה, חברת הלומדים האשכנזית, שהפכה לגורם הדומיננטי ולביטוי הכמעט בלבדי של החרדיות האשכנזית משנות ה־60 של המאה הקודמת. ואולם, כפי שהספר שלפנינו מסביר בצורה שיטתית, ש"ס כתנועה דתית־חברתית נטועה עמוק במסורת הדתית־אתנית המזרחית הרציפה. למרות המהפכה הדתית שהתחוללה בצביונו של בית הכנסת המזרחי ולמרות המתחים הפנימיים שנגרמו בשל כניסתה של אליטה למדנית־דרשנית חרדית ובעלת כריזמה לתוכו, נשמרו בו הלכידות הפנימית והזיקה לנהגים המקובלים מן העבר. כל זאת קרה בניגוד לתהליכי הבידול וההסתגרות שאפיינו, ועדיין מאפיינים, את החרדיות האשכנזית.

הספר כולל פרק מבוא – "חרדיות מזרחית ולאומיות שכנגד" (עמ' 11–31) – שהן מבחינת גודלו והן מבחינת חשיבותו הוא למעשה פרק בפני עצמו. לאחריו מופיעים עוד ארבעה פרקים המתארים ומנתחים את ייחודה של ש"ס הן כמפלגה והן כתרבות דתית־חרדית, בייחוד בזיקתה ל"מדינה הציונית" ולסמליה המרכזיים. למשל, הפרק הראשון (עמ' 32–61) עוסק ב"חטאי הציונות ונס המדינה", הפרק השלישי (עמ' 81–108) דן במעבר "מחרדה לאומית ללאומנות חרדית", והפרק הרביעי (עמ' 109–124), שהוא לדעתי המעניין והמרתק מכולם, מציג "קריצה חרדית בליטורגיה ציונית". באשר לדרכי עיסוקו של המחבר, נסים ליאון, בנושאי השונים של הספר, חשוב לציין שהוא עושה

* פרופ' (אמריטוס) מנחם פרידמן, המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בר־אילן, רמת גן.

דואר אלקטרוני: menachem70@gmail.com

שימוש אינטליגנטי מאוד, ולעתים אף מבריק, בכלים תאורטיים מתחום הסוציולוגיה הפוליטית והסוציולוגיה של הדת, במחקרי שדה אנתרופולוגיים ובתצפית משתתפת. בספר זה אנו נחשפים לא רק לתיאור ולניתוח של גישתו החדשנית למדי, מנקודת מבט דתית-חרדית, של הרב עובדיה יוסף בנוגע למדינה הציונית, המכונה כפי המחבר "לאומיות שכנגד". אדרבה, הספר פורס לפנינו גם את מה שקרה "למטה", בקרב המוני המאמינים, וליתר דיוק בבתי הכנסת הספרדיים, שאמנם חלו בהם שינויים מהותיים, אך הם נשארו מלוכדים בזהותם האתנית-דתית.

הספר פותח (עמ' 11) בסיפור שמטרתו להבליט את ייחודו של הרב עובדיה יוסף כרב לא ציוני בהתייחסותו למוסד של בית נשיא המדינה ולדגל המדינה, שהם כמובן סמל ציוני מובהק. כל מי שמכיר מקרוב את התייחסותם של רבנים, וגם את התייחסותם של חרדים (אשכנזים), לסמלי המדינה הציונית, מבין שמדובר כאן בדבר-מה שונה. ואכן, המחבר מודע היטב לגוניהן השונים של התייחסויות אלו, ולכן הוא מבין את החידוש שבהתייחסותו ה"מכילה" של הרב עובדיה יוסף. אמנם אין כאן הזדהות עם המפעל הציוני, כפי שאפשר למצוא אצל אנשי דת מן הציונות הדתית, אך מדובר בגישה של "לאומיות שכנגד" הצומחת מתוך תחרות עם הלאומיות החילונית ומלווה בביקורת ובשלילה של עקרונותיה, גם אם יש בה חיקוי של יעדיה (עמ' 13). אמנם עמדה זו מאפשרת לרב עובדיה יוסף ולנאמניו לבקר בחריפות את הלאומיות הציונית, בדומה לביקורת החרדית האשכנזית, אך בה-בעת היא מאפשרת להם גם להזדהות עם יעדיה ולהכיר תודה למדינה הציונית על תרומתה להקמתו ולשגשוגו של עולם התורה.

כאמור, ליבת הספר היא, לדעתי, דווקא הפרק הרביעי: "קריצה חרדית בליטורגיה ציונית", העוסק בתפילות לשלום המדינה ולשלום חיילי צה"ל. שתי התפילות האמורות הן תפילות חדשות שחברו והוכנסו לאחר קום המדינה למחזור התפילות של יום השבת. אמנם לתפילה לשלום המדינה (וגם לשלום "ראשיה, שריה ויועציה") יש מסורת ארוכה של תפילות לשלום המלכות, שהיו נהוגות בקהילות שונות ביחס לשלטון הלא-יהודי (הגויי), אבל כאן מדובר בתפילה לשלום המלכות היהודית החילונית במובהק, שחוקי התורה אינם חוקיה וראשיה אינם מחויבים להישמע להם. בנוגע לברכה לשלום המלכות הלא-יהודית ניתן היה לטעון שכאשר מדובר במלכות רשעה, כמו המלכות של רוסיה הצארית, אלו הן ברכות מן השפה ולחוץ הנובעות מטעמים של הישרדות לאומית. לעומת זאת, בישראל הציונית-חילונית מדובר במלכות יהודית כופרת במודע, שבחברה החרדית, הנאמנה למסורת האנטי-ציונית של גדולי התורה ולדורות של מאבק בציונות, לא היה אפשר לקבלה כלגיטימית. בכל הנוגע לתפילה לשלום חיילי צה"ל, הנאמרת בבתי הכנסת בצמוד לתפילה לשלום המדינה, כלומר לפני הכנסת ספרי התורה לארון הקודש, כאשר כל הציבור עומד על רגליו, מדובר בדבר-מה שונה. בחברה החרדית האשכנזית המתבלת, שרוב ילדיה לא שירתו בצבא לפחות עד השנים האחרונות ממש, תפילות אלו הן תפילות ציוניות שמקומן לא יכירן לא בסידורי התפילה ולא בליטורגיה

החרדית. ואולם, בבתי הכנסת הספרדיים, גם בבתי הכנסת שהושפעו הלכה למעשה מן הרב עובדיה יוסף ומתלמידיו, המציאות שונה לגמרי, כפי שליאון מוכיח בדבריו. הבחירה בתפילות אלו כאבן בוחן לאופייה הייחודי של החרדיות המזרחית, "הלאומית שכנגד" מבית מדרשו של הרב עובדיה יוסף, כלפי החרדיות האשכנזיות המתבדלת, מוכיחה בצורה מאלפת את התזה של מחבר הספר. ליאון אינו מסתפק בציון העובדה שבסידורי התפילה החדשים של הרב עובדיה יוסף, וגם של אחרים, שהודפסו בשנים האחרונות וכבשו את בתי הכנסת הספרדיים-מזרחיים, התפילות לשלום חיילי צה"ל מופיעות במקומן, כמו בסידורים הציוניים. אדרבה, הוא בוחן הלכה למעשה, הן מתוך מעקב אחר עדויות שהופיעו במודעות, במכתבים וכיו"ב והן בראיונות אישיים ובתצפית משתתפת, מה קורה בשטח. הוא מלמד אותנו עד כמה התפילה לשלום חיילי צה"ל מוטמעת בליטורגיה של בית הכנסת הספרדי-מזרחי, עד שהסטייה מן הנוסח המקובל (ולו גם שינויים הנתפסים בעיני אנשים מבחוץ כמזעריים) נתקלת לא פעם בקשיים ובמחאות מצד רבנים "בני תורה" המושפעים מהלכי הרוח בחברת הלומדים החרדית אשכנזית. כאשר היא מתקבלת, היא מתקבלת לעתים בקריצה, משמע בשינוי השומר בעיקרו על המסגרת המקובלת של הברכה, אך ניתן להוסיף לה מובן האמור לעקר את אופייה הציוני המובהק של התפילה.

אין ספק שהסיבה לשוני בין החרדיות המזרחית מבית מדרשו של הרב עובדיה יוסף לבין החרדיות האשכנזית קשורה לאותה "לאומיות שכנגד". עם זאת, היא קשורה גם לעובדה שהשירות הצבאי הוא חלק בלתי נפרד מתהליך התברות של הרוב המכריע גם של המתחזקים מבין הציבור החרדי מזרחי, שהם חלק ניכר ממצביעי ש"ס. ליאון מצטט מחקר שלפיו חלק חשוב מן הרס"רים בצה"ל (שבחלקם הגדול הם ממוצא ספרדי-מזרחי) הושפעו מתהליך התחזקותה של "תנועת התשובה", וכל מי ששירת בצבא יכול להעיד על כך גם ממראה עיניים. הסולידריות עם הצבא ועם חייליו, המתבטאת בין השאר בתפילה לשלום חיילי צה"ל, היא ביטוי מובהק של "הלאומיות שכנגד".

לפנינו אפוא מחקר הכולל כמעט את הכול: גם הבנת הלאומיות החרדית-מזרחית כ"לאומיות שכנגד", גם סוציולוגיה וגם אנתרופולוגיה, אך בעיקר הכרת מעמיקה של שדה המחקר, של בתי הכנסת הספרדיים-מזרחיים, של עברם ושל המהפך שחל בהם בהשפעת הרב עובדיה יוסף ובהשפעת תלמידיו. כמו כן, יש בספר עדות להכרה מעמיקה של המסורת היהודית, ובעיקר של המסורת היהודית-מזרחית על רבדיה השונים. אין ספק שספר זה מאפשר לנו להבין לעומק את המהפכה (ואי-אפשר לכנות זאת אחרת, אלא מהפכה) שהתחוללה בשנים האחרונות בחברה הספרדית-מזרחית.